

Часовий простір байок Євгена Гребінки

У статті досліджено функціонально-семантичне поле темпоральності байок Є.Гребінки; з'ясовано ядерні та периферійні компоненти ФСП темпоральності.

Ключові слова: функціонально-семантичне поле темпоральності, морфологічна категорія часу дієслова, минулий, майбутній, теперішній час, прислівники часу.

В статье проанализировано функционально-семантическое поле темпоральности басен Е.Гребенки, определены ядерные и периферийные компоненты ФСП темпоральности.

Ключевые слова: функционально-семантическое поле темпоральности, морфологическая категория времени глагола, прошедшее, будущее, настоящее время, наречия времени.

The article researches temporal functional-semantic aspects of Y.Grebinka's fables. The core and peripheral components of temporal functional-semantic span are elucidated.

Key words: temporal functional-semantic span, verbal morphologic category of tense, past, future, present tense, adverbs of time.

Людина сегментує час на окремі відрізки, пов'язуючи їх із поняттям тривалості й нетривалості, повільності й швидкості, початку й кінця, одночасності й різночасності, співвіднесеності з моментом мовлення тощо. Мові властива темпоральна багатовекторність, тому в ній зреалізовані всі часові сфери буття – минуле, теперішнє, майбутнє. Часову тривалість дії в поетичному дискурсі відтворює морфологічна категорія часу дієслова, лексичні маркери часу, часові прийменники і прислівники, прийменниково-іменникові форми, особливі синтаксичні конструкції.

На цю проблему звертали увагу зарубіжні й українські дослідники П.І.Білоусенко [1], О.І.Бондар [2], О.В.Бондарко [3], М.В.Всеволодова [5], І.Р.Вихованець [4], К.Г.Городенська [6], З.І.Іваненко [8], Н.А.Козинцева [10], М.В.Мірченко [11], Г.В.Потапова [5], С.А.Романюк [12] та ін. Незважаючи на чисельні розвідки, присвячені дослідженню функціонально-семантичної категорії темпоральності, багато аспектів залишаються ще не достатньо простудійованими. З огляду на викладене вище наша наукова стаття набуває особливого значення та актуальності. Опис і аналіз статусу й структури категорійних одиниць, а серед них – темпоральних належать до актуальних проблем теоретичної граматики.

Художній час – "це особлива форма пізнання світу, яка характеризується своєрідним поєднанням властивостей реального, перцептуального та індивідуального часу. Художній час є складником хронотопу" [9, с. 178].

Україномовна творчість Євгена Гребінки представлена трьома поетичними жанрами: байки, лірика, переклади.

Мета нашої наукової розвідки полягає в розгляді функціонально-семантичного поля темпоральності байок Євгена Гребінки, які були надруковані в збірці "Малороссийские приказки Е.Гребенки" у 1836 р. Матеріалом дослідження послуговували байки "Цап", "Лебедь і гуси", "Ячмінь", "Зозуля та Снігир", "Ведмежий суд", "Пшениця", "Сонце та Хмари", "Будяк та Конопляночка", "Верша та болото", "Горобці та Вишня", "Маківка" та інші [7].

У байках реальний час відображений через авторське суб'єктивне сприймання, тобто час реальний поєднується із часом концептуальним, пов'язаним із сприйманням реальної дійсності, який є емотивним, оскільки ґрунтується на емоціях байкаря. Категорія часу в байках ускладнена двоплановістю – це час розповіді і водночас час оповіді. Мовними засобами реалізації категорії часу в байках є: 1) морфологічні форми минулого, теперішнього і майбутнього часу; 2) іменниками темпоральної семантики, словосполучення, які безпосередньо передають часові реалії; 3) прислівники часу, тому функціонально-семантичне поле темпоральності охоплює всі різновиди темпоральності і репрезентується ядерними та периферійними компонентами. Темпоральність відтворює об'єктивну реальність: у значенні нелокалізованості знаходять відображення періодичні процеси діяльності людини, об'єктивне існування повторюваності процесів і явищ, значення локалізованості відображає одномірність, асиметричність, плинність часу. Час у свідомості читача є соціологізованим і набуває специфічної мовної залежності від подій, які зображує автор. Ядро темпоральності формують дієслова, зокрема морфологічна категорія часу. Протиставлення дієслівних форм дійсного способу щодо зазначеної точки відліку реалізується у граматичних формах теперішнього, минулого і майбутнього часу, що функціонують як часткові категорії загальної морфологічної категорії часу. Минулий час ближчий читачеві, ніж майбутній, тому в байках час завдяки авторові наблизений до читача через переплетення дієслів теперішнього і минулого часу. Наприклад: *Ось Сонечко зійшло, і світить нам, і еріє, і божий мир, як маківка, цвіте* [7, с. 143]; *Із Вітром Сонечко розгуторило мову про силу, бачите,*

хто з них потужніший був [7, с. 148]; *Замерзло* поле скрізь, рілля, стерня, трава сніжечком біленьким *припала* [7, с. 155].

Форми минулого часу недоконого виду створюють у разі викладу змістово-фактуальної інформації просторову перспективу, накреслюють у вільних контурах широкий план минулого і розміщують речі в одній площині сюжетного часу. Наприклад: На річечці якійсь маленькій / *Стояв* собі млинок, і в нім Мірошник *жив* [7, с. 152] : На ставі пишно Лебедь *плив*, / А Гуси сірії край його *поринали* [7, с. 140].

Під час викладу змістово-фактуальної інформації форми дієслів доконого і недоконого виду ускладнюють і поглиблюють часову перспективу. Наприклад: На Сонечко мов ніччю *налягло*. / А Сонце вище *підплило*. / І хмари ті *позолотило* [7, с. 143]; Як річ таку суддя *дослухав*, / Низенько *поклонивсь*, потилицю *почухав* / І ну з підсудками про діло *мізковать* [7, с. 150].

Спорадично в моралі байки функціонують дієслова доконого виду простої форми майбутнього часу. Наприклад: Жартуй, да не глузуй із бідних парубків; / А то *мине* весна твоїх годів, / *Покине* і тебе дияволове плем'я [7, с. 145]. Зазначимо, що точкою відліку, на яку зорієнтовано мовний час, є момент мовлення. "Для часу соціального характерні: різномірність і різноякісність (наприклад, насиченість подіями обертається виразним прискоренням соціальної динаміки); незворотність і односпрямованість (невпинність руху – від минулого в майбутнє), альтернативність і вірогідність (рухаючись тільки у майбутнє, соціальний час не має детально накресленого заздалегідь сценарію, він насичений багатоманітними версіями і альтернативами)" [14, с. 710].

Залежність від указаних подій по-різному передається мовними засобами: пріоритет вираження часу через момент мовлення належить граматичним формам дієслова теперішнього та минулого часу, а вираження часу у зв'язку з явищами природи будь-якими подіями – іменниками та прислівниками.

Адвербіальні лексеми відтворюють так званий безвідносний час, тобто час як реальний, об'єктивно існуючий, але це на перший погляд. У дійсності темпоральні прислівники співвідносять дію з певним станом природи, з віком людини чи з процесом, про здійснення якого ми довідуємося не з контексту, а з лексичного значення прислівника, яке пов'язане із загальним значенням "пори року": *весною* – "під час весни; навесні" [13, т. I, с. 341]; *восени* – "тоді, коли буває осінь, осінньої пори" [13, т. I, с. 743]; *в(у)літку* – "літньої пори, літом" [13, т. I, с. 705]; *літом* – "у літній час; улітку" [13, т. I, с. 743]. Наприклад: У лузі Маківка *весною* зацвіла [7, с. 145]; Було то *восени* вже пізно [7, с. 154]; Сидить і сам собі радіє, що смух його Огонь мов *літом* сонце гріє [7, с. 154]; А я ж вас *літом* годував...[7, с. 155]; *Улітку* на тобі усякий хліб стояв [7, с. 155]; Пташки, що *влітку* так співали, у ірій вже поодлітали [7, с.155].

Прислівники, які виражають часову віднесеність стосовно "хвилини", "години", "дня", "доби": *сьогодні* – "у цей, нинішній день; між учорашнім днем і завтрашнім" [13, т. IX, с. 403]; *завтра* – "на другий день; наступного дня" [13, т. V, с. 87]; *в(у)чора* – "у день, який передує сьогоднішньому; напередодні" [13, т. I, с. 793]. Наприклад: *Сьогодні* вже йому і дзвоник причепили [7, с. 140]; Із школи поспішав до батька ночувати, щоб *завтра* по закону, як слідує, пашнею засівать [7, с. 147]; *Учора* мій сусід купив собі Коня із табуна, татарського, презлого, такого жвавого, такого вже баского! [7, с. 151]; А пані те щеня *учора* привезла [7, с. 140]; *Учора* я дививсь, як хлопці гуляли на толоці [7, с. 158]; Аж *завтра* дивляться, а та погана твар, той Грішник, сам себе повісив на воротах [7, с. 150].

Прислівники, що відтворюють час стосовно двох рівних частин доби – "дня" і "ночі", певного часового періоду життя людини, регулярну повторюваність дій або подій: *зранку* – "1) у ранковий час; вранці; 2) з раннього часу; з самого ранку" [13, т. III, с. 699]; *змалку* (рідко) – "з дитинства, з малоліття" [13, т. III, с. 611]; *зроду* – "від природи, від дня народження" [13, т. III, с. 712]; *щодня* – "кожного дня, протягом кожного дня" [13, т. XI, с. 603] та ін. Наприклад: *Ізранку* у ярмі до півночі ходив, і ще щодня бував і битий! [7, с. 149]; Ти *змалку* так любив мене, як пугу пес [7, с. 149]; А *зроду*, мабуть-то, що не плоха була [7, с. 144]; Схопивсь Мірошник, да пізенько: що поки йшла вода маленька, *щодня* він хліба мав шматок [7, с. 153].

Темпоральні прислівники можуть відтворювати суб'єктивний вимір часу. Адвербіальні лексеми, що позначають часову віднесеність із моментом мовлення, явищами, подіями, діями, процесами, виражають так званий відносний час і мають значення часового порядку планування дії, акцентуючи увагу на черговості, наступності будь-якої події чи дії; вказують на одночасність двох чи кількох дій, на загальне значення тривалості дії: *зараз* – "у той самий момент; негайно; найближчим часом, дуже скоро" [13, т. III, с. 287]; *деколи* – "те саме, що іноді" [13, т. II, с. 235]; *спершу* – "на перших порах, спочатку; в перший момент" [13, т. IX, с. 500]; *тепер* – "у даний час, у момент висловлювання; зараз" [13, т. IX, с. 743]; прислівникові сполуки *день у день*, *раз по раз*, що вказують на часову повторюваність дії. Наприклад: *Ізпершу* гарно страх з сусідкою він жив [7, с. 146]; А трохи *згодом* – всю Рожу оповив [7, с. 146]; Підківки *зараз* забряжчали [7, с. 147]; У мене *недавно* на городі червона Рожа зацвіла [7, с. 146]; Ох! *Поти* жевчики вчашчали, *поки* всі ягоди на Вишні обдзюбали...[7, с. 144]; То, сказано, пани, щоб *день у день* гуляли [7, с. 146]; *Раз по раз*, *день у день* крутивсь і гуркотів...[7, с. 152]; Молебні *день у день* спасителеві править [7, с. 153]; І здумав *зараз* я, як тільки поглядів, що бачив, як пшеницю мили [7, с. 143]; Да *деколи* повзе по куширу гадюка...[7, с. 145].

До числа периферійних компонентів темпоральності належать прислівники часу. Фактичний матеріал свідчить, що у групі темпоральних прислівників представлені ознаки всіх точок відліку мовного

часу. Темпоральні прислівники, супроводжуючи предикат, виконують роль конкретизатора тривалості дії або процесуального стану в її часових вимірах. Граматичні форми теперішнього часу в прямому вживанні реалізують два значення: детерміноване, коли дія відбувається у певний часовий проміжок (*сьогодні, нині, тепер*) і недетерміноване, коли дія відбувається безвідносно щодо часових меж: воно може бути уточнене прислівниками *завжди, постійно*.

Серед іменників темпоральної семантики Є.Гребінка використав назви днів тижня (*п'ятниця*), частин доби (*ранок, вечір, день, ніч*), пір року (*весна, зима*), загальних часових понять (*літа, пора, врем'я*), свят (*празник, різдвяні свята, Меланка*), назви конкретних вимірів часу (*день, сутки, тиждень*). Наприклад: Давай вони його судить трохи не *цілі сутки* [7, с. 142]; Дівчино-серденько! Жартуй, поки є *врем'я*... [7, с. 145]; Або і возний сам, червоний, ніби квітка, *Деньків* по п'ятеро кружляє у тебе... [7, с. 145]; Миряне, слухайте, щось має вам сказати: От сих *різдвяних свят*, на самої *Меланки* [7, с. 147]; Із *ранку* у ярмі до *півночі* ходив [7, с. 149]; Крий боже,... щоб луснув я, щоб я до *вечора* сказився... [7, с. 150]; У *п'ятницю* – просіл, з олією блинці, Пампушки з часником, гречаники, стовпці [7, с. 152]; А в *празник* піднесе і чарку калганівки [7, с. 152]; Рибалка байдуже, аж ось прийшла *весна* [7, с. 156].

Звороти цього різновиду мають у своєму складі іменники на означення конкретних часових відрізків, а саме: назви частин доби, частин року, загальних часових понять та умовних позначень часу. Обов'язковим елементом таких конструкцій є означення, які уточнюють відрізок часу, названий іменниками [8, с. 38]. Означення в цих семантичних зворотах бувають кількох семантичних різновидів: вони можуть вказувати на охоплення дією всього часового відрізка (*цілі сутки, цілий тиждень*), на тривалість його (*із самого ранку, до пізньої пори, позаторішня весна, торішня зима*), на суму часових відрізків (*деньків по п'ятеро, день, два, літ з десять, три дні*) та на їхню черговість (*усю наступну ніч*). Наприклад: Давай вони його по-своєму судить / Трохи не *цілі сутки* [7, с. 142]; Над ним морочились трохи не *тиждень цілий* [7, с. 150]; Цвірінькають, джеркочуть, знай, на Вишні *із ранку самого до пізньої пори* [7, с. 144]; І треба ж, на біду, *позаторішню весну* його лихий поніс чогось за Десну [7, с. 152]; Усю *торішню зиму* рибалка ятером ловив в тій річці рибу [7, с. 156]; Проїшов *день, два* із неї цвіт опав [7, с. 145]; *Деньків по п'ятеро* кружляє у тебе [7, с. 145]; *Літ з десять* був у нас суддею Глива [7, с. 153]. Обмерз, забовтався; мабуть, *три дні* не їв [7, с. 154].

Отже, функціонально-семантичне поле темпоральності байок Євгена Гребінки охоплює всі різновиди часових значень і репрезентується ядерними (морфологічна категорія часу дієслова) та периферійними компонентами (прислівники часу, іменники темпоральної семантики).

Література

1. Білоусенко П. І. Прислівники часу в сучасній українській мові / П. І. Білоусенко // Українська мова і література в школі. – 1982. – № 7. – С. 43–46.
2. Бондар О. І. Система і структура функціонально-семантичних полів темпоральності в сучасній українській літературній мові : функціонально-ономасіологічний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / О. І. Бондар ; НАН України, Ін-т української мови. – К., 1998. – 32 с.
3. Бондарко А. В. Основы функциональной грамматики : Языковая интерпретация времени / А. В. Бондарко. – СПб. : Изд-во С.-Пет. ун-та, 1999. – 206 с.
4. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
5. Всеволодова М. В. Способы выражения временных отношений в современном русском языке / М. В. Всеволодова, Г. В. Потапова. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1973. – 248 с.
6. Городенська К. Г. Онтологічні параметри граматичних категорій способу та часу / К. Г. Городенська // Мовознавство. – 1997. – № 1. – С. 39–43.
7. Гулак-Артемівський П. Поетичні твори. Гребінка Є. Поетичні твори. Повісті та оповідання / П. Гулак-Артемівський, Є. Гребінка. – К. : Наук. думка, 1984. – С. 140–160.
8. Іваненко З. І. Прийменникові конструкції часу в сучасній українській мові : навч. посіб. для студ.-філол. / З. І. Іваненко. – Ч. 1. – Чернівці : Ченівецький державний університет, 1967. – 60 с.
9. Єщенко Т. А. Лінгвістичний аналіз тексту : навч. посіб. / Т. А. Єщенко. – К. : ВЦ "Академія", 2009. – С. 178–180.
10. Козинцева Н. А. Временная локализованность действия и ее связи с аспектуальными, модальными и таксисными значениями / Н. А. Козинцева. – Л. : Наука, 1991. – 143 с.
11. Мірченко М. В. Семантична площина часу та синтаксична категорія часу речення / М. В. Мірченко // Науковий вісник ВДУ імені Лесі Українки : Філологічні науки. – 1999. – № 13. – С. 51–55.
12. Романюк С. А. Морфолого-синтаксичний склад категорії темпоральності в українській мові / С. А. Романюк // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : Збірник наукових праць / відп. ред. М. Я. Плющ. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 8. – С. 60–67.
13. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
14. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. І. Шинкарук, Є. К. Бистрицький, М. О. Булатов та ін. – К. : Абрис, 2002. – С. 7.